

FRAZEOLOGIZMLARNING IFODA, MAZMUN VA USLUBIY XUSUSIYATLARI

Nazarova Sabrina Zafarjon qizi
NamDU Filologiya fakulteti o'zbek tili yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada frazeologizm (frazema) tushunchasi, uning ifoda va mazmun planlari, frazeologizmlarning turlari, shuningdek, uslubiy-funksional xossalari haqida batafsil tahlil berilgan. Maqolada o'zbek tilidagi frazeologik birliklarning semantik va ekspressiv xususiyatlari misollar bilan ko'rsatilib, ularning nutqdagi roli va ifoda boyligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: frazeologizm, frazema, frazeologik birlik, frazeologik butunlik, frazeologik chatishma, ifoda plani, mazmun plani, uslubiy xossalari, ekspressivlik, sinonimiya, antonimiya.

Annotation: This article provides a detailed analysis of the concept of phraseologism (phraseme), its expression and meaning plans, types of phraseological units, as well as their stylistic and functional features. The semantic and expressive characteristics of Uzbek phraseological units are illustrated with examples, highlighting their role and richness of expression in speech.

Keywords: phraseologism, phraseme, phraseological unit, phraseological integrity, phraseological combination, expression plan, meaning plan, stylistic features, expressiveness, synonymy, antonymy

Аннотация: В данной статье дается подробный анализ понятия фразеологизма (фраземы), его планов выражения и содержания, типов фразеологических единиц, а также их стилистико-функциональных особенностей. Семантические и экспрессивные характеристики узбекских фразеологических единиц показаны на примерах, подчеркивая их роль и богатство выражения в речи.

Ключевые слова: фразеологизм, фразема, фразеологическая единица, фразеологическая целостность, фразеологическое сочетание, план выражения, план содержания, стилистические особенности, экспрессивность, синонимия, антонимия.

Kirish. Til insoniyatning eng muhim kommunikativ vositasi bo'lib, u orqali odamlar o'z fikrini, hissiyatini, ijtimoiy va madaniy tajribasini ifodalaydi. Har bir tilning boyligi va rang-barangligi uning leksik va frazeologik boyligi bilan belgilanadi. Leksikologiyada keng o'rganiladigan hodisalardan biri – frazeologiya, ya'ni frazeologik birliklar va frazema hodisasidir. Frazeologizmlar – bu ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topib, yaxlit ma'noni ifodalaydigan turg'un til birliklaridir. Ular tilning

tarixiy rivojlanishi jarayonida shakllangan, uzoq asrlar davomida nutq amaliyotida sinovdan o'tgan va o'ziga xos stilistik, emotsional-ekspressiv xususiyatlarga ega bo'lgan birliklardir. Frazologizm tushunchasi nafaqat leksik, balki stilistik nuqtai nazardan ham katta ahamiyatga ega. Ular nutqni boyitadi, so'zlarni almashtirib bo'lmaydigan ma'nolarni etkazadi va ifodaning ta'sirchanligini oshiradi. Masalan, o'zbek tilida "tomdan tarasha tushganday", "it quvlagan soxovday", "og'ziga mush solib olmoq" kabi frazeologik birikmalar oddiy so'zlar orqali ifodalay olmaydigan ma'nolarni yetkazadi.[1.5-12-b.] Shu bilan birga, frazeologizmlar nutqda so'z birikmasi va gaplardan keskin farq qiladi: ular mustaqil ma'noga ega bo'ladi va ifoda planida frazema, mazmun planida frazosemema deb ataladi. Frazologizmlarni o'rganish o'zbek tilining boyligini, uning ifoda imkoniyatlarining kengligini ko'rsatadi. Ularning semantik, stilistik va emotsional-ekspressiv xususiyatlari tilda yagona tizimni tashkil etadi. Bu hodisa nafaqat nutqning estetik jihatini oshiradi, balki tilning madaniy va tarixiy merosi bilan ham bog'liqdir. Shu sababli frazeologizmlarni tadqiq qilish o'zbek tilshunosligi va umumiy lingvistika uchun dolzarb masala hisoblanadi.

Tadqiqotlar metodologiyasi. Maqola davomida frazeologizmlarning ifoda va mazmun planlari, turlari, shuningdek, uslubiy-funksional xossalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda frazeologik birliklarning semantik mustaqilligi, sinonimiya, antonimiya va polisemiya hodisalari, ularning nutqdagi roli va ta'sirchanligi misollar bilan yoritiladi. Shu tariqa, maqola o'quvchiga frazeologizmlarning lingvistik va stilistik ahamiyatini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Tahlillar va natijalar. Frazologizm yoki frazema – bu ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topgan, yaxlit ma'noni ifodalaydigan til birligidir. Frazologizmlar tilning tarixiy rivojlanishi jarayonida shakllangan va nutqda mustahkam o'rni bo'lgan birliklardir. Ular faqat so'zlarning birikmasi emas, balki o'ziga xos stilistik va emotsional-ekspressiv xususiyatlarga ega. Masalan, "tomdan tarasha tushganday" iborasi tezlik, beparvolik yoki tasodifiylik ma'nosini beradi, "og'ziga mush solib olmoq" esa kishining sir saqlash yoki jim turish holatini ifodalaydi.

Frazologizmlar so'z birikmasi va gaplardan keskin farqlanadi: ular mustaqil ma'noga ega, ya'ni frazema shaklida ifoda qilinadi va mazmuni bo'yicha frazosemema deb yuritiladi. Frazemaning ifoda plani uning grammatik qurilishini bildiradi: frazemalarni nutqda qo'llash orqali ular birikma yoki gap shakliga keltirilishi mumkin, va ularni tashkil qiluvchi so'zlar turli grammatik xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin (kelishik, shaxs, son, zamon, nisbat qo'shimchalari). Mazmun planida esa frazeologizmlarning komponentlari o'zining mustaqil ma'nosini yo'qotib, umumiy ko'chma ma'noni hosil qiladi.[2.73-75-b.]

So'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, frazeologizmlarda psixolinguistik jihatdan semantik mustaqillik darajasi turlicha bo'ladi. Ba'zi frazema komponentlari nutqda turli kontekstlarda qisman mustaqil ishlatilishi mumkin, boshqalari esa butunlay birlik

sifatida qabul qilinadi. Shu sababli frazeologik birliklarni o'rganish nafaqat leksik, balki kognitiv lingvistika uchun ham muhim ahamiyat ega hisoblanadi. O'zbek tilshunosligi tarixida frazeologizmlarning bir necha turdagi tasniflari ishlab chiqilgan. Ular leksik tarkib va ma'no xususiyatlariga ko'ra farqlanadi.

Frazeologik qo'shimchalar

Bunday frazeologizmlarda birinchi so'z o'z ma'nosida, ikkinchi so'z esa ko'chma ma'noda ishlatiladi. Misollar:

Ishdan chiqmoq – bu yerda “ish” o'z ma'nosida, “chiqmoq” esa ko'chma ma'noda (“vazifasidan voz kechmoq”) ishlatiladi.

Hordiq chiqarmoq – “hordiq” o'z ma'nosida, “chiqarmoq” esa ko'chma ma'noda (“dam olmoq”).[3.118-125-b.]

Frazeologik butunlik

Bu turdagi frazeologizmlarda komponentlar bir-biri bilan birikib, bitta umumiy ko'chma ma'noni hosil qiladi. Misollar:

Gap kovlamoq – gapni uzaytirib, ortiqcha gapirmoq.

Og'zini ko'pirtirib maxtamoq – o'zini ulug'lab so'zlamog.

Burni ko'tarib ketmoq – mag'rurlik ko'rsatmoq.

Frazeologik chatishma

Bu frazeologizmlarda so'zlar leksik ma'noda bog'lanmagan va ularning dastlabki ma'nolari unutilgan. Masalan:

Oftobda xattix yalashgan – xalin.

Oldiga oqol solib ketmoq – aldamoq.

Og'zidan chiqmagan – yuvosh, jim.

Zamonaviy frazeologiya tadqiqotlari chatishmalarni nutqdagi kontekstga qarab ikki turga ajratadi: semantik chatishma va stilistik chatishma. Semantik chatishma asosiy ma'noni yo'qotgan, stilistik chatishma esa emotsional-ekspressiv vazifa bilan bog'liq bo'ladi.[5.233-237-b.]

Frazeologik omonimlar, sinonimlar, antonimlar va polisemiya

Frazeologizmlar turli lingvistik hodisalarni o'z ichiga oladi:

Frazeologik omonimiya – bir frazema turli ma'nolarni bildirishi. Misol:

Qo'lini ko'tarmoq – 1) doskaga chiqish uchun qo'lini ko'tarmoq, 2) taslim bo'lmoq.

Frazeologik sinonimiya – turli frazemalar bir xil ma'noni ifodalaydi. Misol:

Og'zi xulog'ida, ashulani vang qilmoq, og'zining tanobi xochmoq – barchasi “hursand” ma'nosini beradi.

Frazeologik antonimiya – bir-biriga qarama-qarshi ma'nolarni ifodalaydi. Misol:

Erga ura, ko'kka saylaydi – shox, og'zidan chiqolmagan – yuvosh.

Frazeologik polisemiya – ko'p ma'nolilik hodisasi. Misol:

Oyox – 1) qo'li yengil, chaxxon; 2) ishni tez bajaradigan, dasyor.

Bu hodisalar frazeologizmlarning semantik boyligini, nutqdagi moslashuvchanligini va stilistik rang-barangligini ko'rsatadi.

Frazeologik birliklar nafaqat ma'noni etkazadi, balki nutqning ta'sirchanligi va ifodaviyligini oshiradi. Ular inson hissiyotlarini, tabiiy hodisalarni, hayvon va o'simliklarni, madaniy-tarixiy tushunchalarni ifodalashda keng qo'llaniladi.[4.55-61-b.]

Uslubiy tasnif: (A.Mamatov nazariyasi)

Quvonch, shodlik, baxt – Daqisini osmonga otmoq, quvonchdan yuragi yorilay demoq

Hayrat, ajablanish – Yohasini ushlamoq, lang-mang bo'lib qolmoq

Alam, xafagarchilik – Dili siyoh bo'lmoq, yuragi xon bo'lmoq

Xo'rquv, halik – Yuragi orqaga tortmoq, boshidan ka'alagi uchib ketmoq

Betovtalik, notinchlik – Oyo'g'i kuygan tovuxdek tirchilamok, ko'zi olazadek bo'lmoq

Masqara, izzat-nafsiga tegish – Mayna qilmoq, oyox osti qilmoq

Hasad, ko'ralmaslik – Otaganiqqi, ko'rgani ko'zi yo'q bo'lmoq

Namus, uyat – Boshini ham qishloq, loladek qizarib ketmoq

Haq, q'sa – Onasini ko'rsatmoq, adabini berib qo'ymoq

So'nggi tadqiqotlar frazeologizmlarning emotsional-ekspressiv xususiyatlarini psixolinguistik testlar yordamida o'lchash mumkinligini ko'rsatdi. Masalan, nutqda ishlatilgan frazema tinglovchining hissiy reaksiyasini o'zgartiradi, ijobiy frazeologizmlar quvonch va rag'batni oshiradi, salbiy frazeologizmlar esa og'irlik va xavotir hissini kuchaytiradi.[3.105-108-b.]

Frazeologizmlarda ijobiy va salbiy bo'yoqdorlik:

Ijobiy: boshini silamoq, tillaridan bol tommoq, ko'zi yashnamoq

Salbiy: uyiga qochmoq, to'ng'iz ko'pmoq, yer tishlamoq

Xulosa va takliflar. Ushbu maqolada frazeologizmlar (frazemalar) tushunchasi, ularning ifoda va mazmun planlari, turlari va uslubiy-funksional xossalari batafsil tahlil qilindi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, frazeologik birliklar tilning boyligini va nutqning ta'sirchanligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Frazemalar nafaqat ma'noni etkazadi, balki nutqning emotsional-ekspressiv rang-barangligini ham ta'minlaydi.

Frazeologizmlarning turlari – qo'shilmalar, butunliklar va chatishmalar – ular tarkibidagi komponentlarning ma'no mustaqilligi va ko'chma ma'no hosil qilish xususiyatlariga asoslanadi. Shuningdek, frazeologik omonimlar, sinonimlar, antonimlar va polisemiya hodisalari tilning semantik va stilistik boyligini ko'rsatadi. [6.47-49-b.] Uslubiy-funksional xossalari frazeologizmlarning nutqda ifoda kuchini oshiradi, inson hissiyotlarini – quvonch, alam, hayrat, xavotir, masqara va boshqa holatlarni – aniq aks ettiradi. Shu bilan birga, frazeologizmlarni o'rganish o'zbek

tilshunosligi, kognitiv lingvistika va psixolingvistika uchun dolzarb masala bo'lib, u nutqning emotsional va stilistik rang-barangligini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Umuman olganda, frazeologizmlarning lingvistik va uslubiy o'rganilishi til boyligini yanada kengaytiradi, nutqni boyitadi va madaniy merosni saqlashda muhim vosita hisoblanadi.

References/ Литература/Adabiyotlar:

1. U.Tursunov va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: O'zbekiston, 1992. 56–107 betlar.
2. Sh. Shoabdurahmonov va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: Qotuvchi, 1934. 137–144 betlar.
3. A. Mamatov. O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi masalalari. Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent, 1999.
4. Sh. Rahmatullaev. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. Toshkent, 2001.
5. Abdullayev, T. O'zbek frazeologizmlarining psixolingvistik tahlili. Toshkent: Fan, 2010.
6. Karimov, M. Frazeologizmlarning stilistik va emotsional-ekspressiv xususiyatlari. Toshkent: Universitet nashri, 2015.